

УДК 811.161.2'373

Юрій Шевельов

**МІРКУВАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ, ІСТОРИЧНУ ДІАЛЕКТОЛОГІЮ ТА
ІСТОРИЧНУ ГРАМАТИКУ¹****І**

Історія літературних мов² не належала від початку до царини славістики, яка в діахронічних студіях обмежувалася історичною граматиною та історією слов'язнознавства. Перша досліджувала явища певної мови в її історичному (чи радше хронологічному) розвитку, друга брала до уваги погляди сучасників на цю мову (роботи В. Ягича [25], С. Булича [4] та ін.). Нечисленні спроби подати історію тієї чи тієї літературної мови (П. Житецького — української [10], Є. Будде — російської [2], А. Брюкнера — польської [26], В. Вондрака — чеської [37]) хіба лише механічно сполучали ці два підходи в обраних кожним автором хронологічних рамах.

Деякою мірою це стосується і пізніших, передвоєнних, праць з історії слов'янських літературних мов (сербської — Б. Унбегауна [35], української на Закарпатті — Ф. Тішого [34; 20], словацької — В. Важного [36], чеської —

¹ Переклад за виданням *Shevelov G.Y. On the History of Literary Language, Historical Dialectology and Historical Grammar // Shevelov G.Y. Teasers and Appeasers: Essays and Studies on Themes of Slavic Philology. — München: Fink, 1971. — P. 221—234* здійснила Юлія Волошина; редагування Катерини Каруник і Сергія Вакуленка.

² Терміном *літературна мова* я (Ю.Ш.) позначаю писемну й усну внормовану мову певного суспільства на якомусь часовому проміжку. Стосунки між писемною та усною формами внормованої мови в різні періоди й у різних культурних сферах бувають неоднакові.

Б. Гавранека [28]; причому остання була, мабуть, найкращою з них усіх). Інтерес до історії літературної мови першими пробудили російські формалісти; згодом глибшим проникненням в природу літературної мови зацікавилися Є. Поліванов, Р. Якобсон та ін. Однак методології історії літературної мови ніхто ніколи спеціально не розробляв. Марно було б шукати обговорення цих питань чи вже в «Travaux du Cercle Linguistique de Prague», чи й у журналі «Slovo a Slovesnost».

У повоєнні роки з'явилися чотири нові студії з історії слов'янських літературних мов: польської Т. Лер-Сплавінського³ [30], словацької Е. Пауліні [32], української митрополита Іларіона [13] та російської В. Виноградова [6]. Наведеними фактичними даними вони приносять хай неоднакову, але користь; що ж до методології, то в них більше проблем, ніж розв'язань. Адже найперше питання в цьому зв'язку — чи мають вони взагалі спільну методологію? Чи однаково в них визначено сам предмет дослідження? Чи усвідомлюють автори, які проблеми входять тут у гру? І чи однакові в них критерії добору й оцінки джерельної бази? Слід одразу ж визнати: ствердної відповіді на всі ці запитання очікувати годі. Загальне уявлення про предмет, межі й завдання котроїсь дисципліни ґрунтується або на тривалій науковій традиції, або на попередньому методологічному визначенні основ цієї дисципліни. У нашому ж випадку немає ні першого, ні другого.

Праці перших трьох: Т. Лер-Сплавінського, Е. Пауліні та митрополита Іларіона, — різного стибу. Е. Пауліні має певну причетність до структуралізму, хоча в його книзі це не надто вочевиднюється. Т. Лер-Сплавінський тримається історико-культурного методу, застосовуючи його розважливо й ретельно. Його ж сповідує митрополит Іларіон, нехай у значно спрощеному й скромнішому варіанті. А втім, ці три праці об'єднує одна дуже істотна спільна риса: в них усіх історія літературної мови, не маючи свого самостійного внутрішнього розвитку, постає плетивом зовнішніх впливів. За такого підходу історія літературної мови сходить на опис наслідків тих розмаїтих впливів на мову й розпадається на безліч загальноісторичних фактів, перемережуваних уривками з різних текстових зразків.

Оскільки до XVIII ст. майже зовсім немає пам'яток, писаних словацькою мовою, Е. Пауліні постановив з'ясувати, які чужі мови вживали в Словаччині в минулому та які суспільні потреби вони обслуговували. Першою — гадаю — була мова церковнослов'янська; й Е. Пауліні намагається реконструювати крихти словацької мови, вилуцшивши їх із церковнослов'янських текстів, що дійшли до нас. Відтак він розглядає

---

³ Праця Т. Лер-Сплавінського, ширша змістом, подає в загальних рисах розвиток польської мови, однак — поза питаннями походження польської мови, наświetленими в початкових розділах, — є насправді історією польської літературної мови. Книжка В. Виноградова належить до повоєнного періоду хіба тому, що її після Другої світової війни перевидано за кордоном. У Росії вона з'явилася ще до війни.

вживання в Словаччині латини, потім — чеської, далі — проникнення поодиноких словацьких запозичень до цієї останньої. Після цього подано огляд спроб виробити літературну словацьку мову — від А. Бернолака до С. Цамбела. Автор по черзі розбирає мовно-правописні пропозиції та ініціативи, прагнучи з'ясувати, які словацькі діалекти правили їм за основу. Книжка завершується заведенням сучасної літературної норми в словацькій мові. Беручи загалом, ця праця не виходить за рамки дослідження зовнішньої історії словацької мови й лишає осторонь те, що можна було б назвати її внутрішньою історією.

Ще неоднорідніша своїм характером книжка митрополита Іларіона; й авторова байдужість до внутрішньої історії — ще виразніша. Із цієї книжки легко можна усунути загальні відомості з історії України, з історії української літератури, з т. зв. історії мовознавства та, нарешті, з історії правопису — але тоді від історії української літературної мови може не залишитися геть нічого. З лектури складається враження, що, здана сама на себе, українська літературна мова взагалі не мала б історії як такої, бо визначали її історію не українці, а греки, болгар, поляки та росіяни.

Той-таки метод “ножиць і клею”, хай інакшим робом випродукований, простежується й у книжці Т. Лер-Сплавінського, що є по суті збіркою коментованих текстів від Гнезненської булли 1136 р. до сучасних творів З. Налковської та Ю. Тувіма. Кожен уривок супроводжує детальний розбір його мови; всю внутрішню історію літературної мови заступлено цим коментарем, до якого додано ще факти зовнішньої історії, як-от впливи інших мов і діалектів чи згадки про загальнокультурні та політичні віяння.

Із таких позицій зручно подавати історію літературної мови тоді, коли ця мова не мала в собі зародків для самостійного розвитку, проте на них дарма будувати розгляд літературної мови вже сформованої, чий подальший шлях у пізніші періоди зумовлюють насамперед чинники внутрішні. Якщо наука не створює методології, достосованої до власного предмета, їй годі спромогтися на належний опис своєї царини. У лексикології методична невідповідність породжує словникові реєстри, де через брак наукової методи справа сходить на абеткування; історія через той-таки брак підміняється хронологією. Історія літературної мови обертається тим, що Е. Пауліні назвав “зовнішньою” історією, і жодної змоги виявити природу й закони розвитку самої літературної мови не залишається.

У будь-якій галузі людської діяльності про історію можна говорити лише тоді, коли ця діяльність розвивається з себе самої, а мета відповідної науки — пізнати закономірності цього внутрішнього розвитку. Зовнішні чинники можуть пришвидшувати чи вповільнювати перебіг цього розвитку, модифікувати його напрямок, але й тут остаточний вислід випливає з взаємодії двох сил: інерції попереднього внутрішнього розвитку та впливу зовнішніх чинників. Приміром, у російській п'єсі

сімнадцятого сторіччя «Юдифь» ужито кальок з німецької *живи благо* = *lebe wohl*; *беспохвальний народ* = *unlobliches Volk* [6: 291] та ін.; і вони, поза всяким сумнівом, з'явилися внаслідок культурних зв'язків із Заходом. Та з огляду на систему засобів тогочасної російської мови їх побудовано з використанням церковнослов'янських складників, через що вони набули типової для церковнослов'янізмів функції, якої, звісно ж, не мали в мові німецькій. Із другого боку, деякі новотвори 1840—60-х рр. навіть попри наявність у своєму складі церковнослов'янських елементів належали до широкого струму неологізмів, характерних для тодішнього російського газетно-публіцистичного стилю (як-от, *деятель, творчество, представитель*), і зробилися словами типowo “різночинськими” [6: 394], без жодних асоціацій із церквою. У поетичній мові П. Куліша новотвори виконували роль архаїзмів, тоді як Ю. Тувім чи В. Хлебников часом відводили архаїзмам функції неологізмів.

II

Отже, щоб претендувати на статус науки, історія літературної мови передусім мусить бути історією внутрімовного розвитку та його взаємодії з зовнішніми чинниками. В. Виноградову слід віддати належне за визнання цього, хоча на практиці він не завжди дотримується в своїй книжці цієї засади, натрапляючи на окремі проблеми в розбудові стрункої історії літературної мови.

Перше й стрижневе питання стосується до підставової одиниці дослідження. Зрозуміло, що всяка літературна мова є сутністю, яку неможливо дослідити, не розщепивши її на дрібніші одиниці, та не менш важливо, щоб ці одиниці, по-перше, адекватно відбивали дійсність і, по-друге, — були внутрішньо самодостатніми, не гублячи розвиткових рис, притаманних цілості. Жодна з чотирьох обговорюваних тут історій літературної мови не зачіпає проблеми цілісної одиниці дослідження. Коли Т. Лер-Сплавінський, приміром, розгортає свою історію польської літературної мови, розбираючи один по одному окремі тексти, то за одиницю дослідження він бере або якийсь один літературний твір, або — екстраполюючи — всю творчість певного автора. З того неминуче випливає — в найліпшому разі — що за одиницю історії літературної мови править одиниця історії літератури. Із другого боку, коли він говорить про розвиток актової чи поетичної мови, він працює вже з іншою одиницею дослідження, що її я пропоную називати *жанром* або *пластом* (див. нижче). Нарешті, коли Т. Лер-Сплавінський розтлумачує появу в польській мові германізмів, латинізмів, новотворів чи особливого порядку слів, одиницею його аналізу стають лексикографічні, стилістичні та граматичні категорії.

Історію літературної мови можна брати або як історію мовних жанрів, або як історію певних складників цієї літературної мови. Другий підхід передбачає, що історія літературної мови мала б подавати для кожного періоду розвитку перелік успадкованих елементів плюс перелік

новонабутих елементів, наслідуючи загальні функції перших і других, а також їхні особливі функції в різних жанрах. Можна було б, наприклад, написати історію італізмів у польській мові, куди належатиме їхня поява в XVI ст. за часів правління королеви Бони Сфорци; їхня семантична функція позначення реалій “вишуканого” життя; їхня соціальна функція “ошляхетнення” (*wydwazanie*, як назвав це Л. Гурніцький [27: 48]), а відтак і їх використання в особливих жанрах усного мовлення, притаманних “вершкам суспільства”, й у відповідних різновидах поезії, пародії, сатири та ін.; нарешті, вихід з ужитку частини з них та поступове зблякнення іншої частини, чия функція зійшла на суто номінативну.

Та на ділі за такого підходу історія літературної мови швидко розмивається, бо він оминає питання про те, як саме мовні елементи сполучаються між собою. Адже історія літературної мови має своїм завданням не лише виявлення елементів і характеристику їхніх функцій (і те, й друге — в розвитку), а й з'ясування засад їх використання та взаємозв'язку в різних жанрах. Вертаючися до нашого прикладу, ті ж таки італізми виконували в різних жанрах доволі неоднакові ролі, про що свідчить незмінно властива їм тенденція сполучатися лише з елементами певних типів (пор. уживання італізмів в українській літературі XVII ст., приміром, у панегірику «Геликон, то ест Сад умѣтности» та в сатиричних уступах із памфлетів Івана Вишенського). Тож радше годилося б трактувати історію літературної мови як історію мовних жанрів у їх виробленні та розвитку з урахуванням узаємодії їхніх елементів.

У цій перспективі я визначив би мовний жанр як сукупність елементів певної мови, що в тому чи тому поєднанні виконують певну функцію. Можна говорити про такі жанри, як конфесійний, поетичний, діловий, розмовний і науковий. Кожен із них надається до поділу на піджанри. Класифікація їх може мати загальний характер [31: 123—126 і далі], хоча набагато доречніше відштовхуватися від реальних історичних обставин. Приміром, для сучасної радянської Росії досить буде виокремити один-єдиний конфесійний жанр, оскільки роль його зовсім скромна, тоді як у літературній мові доби Київської Русі цей жанр конче потребує поділу на низку піджанрів. Під терміном *жанр* мається на увазі використання мовних засобів у повідомленні (в широкому сенсі слова), де вони є взаємопов'язані й утворюють єдність; беручи ж мову як код, у якому мовні засоби є лише потенційними елементами повідомлення певного типу чи типів, жанри можна влучніше назвати *пластами*.

Хоча поняття, що я його називаю мовним жанром, не є новим (та я й не претендую тут на першопрохідництво), про нього переважно говорять, застосовуючи термін *стиль*, поширений і в наукових студіях [32: 6; 6: 7], і в популярній літературі, де часто трапляються такі окреслення, як “діловий стиль”, “публіцистичний стиль” чи “поетичний стиль”. Я волію термін *жанр* із декількох причин: по-перше, термін *стиль* натикається на значення того самого слова в галузях літератури

та мистецтва, де вирази *класичний*, *романтичний* чи *бароковий стиль* дають зрозуміти, що йдеться — в поезії, прозі, усному мовленні, красних мистецтвах та ін. — про сукупність ознак, властивих певному світоглядові та зумовлених певною епохою. Деякі жанри бувають більше або менше властиві тому чи тому стилеві, але в принципі жанри не прив'язуються до якогось одного стилю й один і той самий жанр може пронизувати різні стилі, дещо по-різному трактований і цінований.

Друга, і значно важливіша причина: поняття стилю вже існує в історії літературних мов, хоча розуміють його як історично мінливу систему жанрів та впорядкування в них мовного матеріалу [6: 45]. Окреслювати тим самим словом двоє відмінних, але притому й взаємозалежних понять — практика, звичайно ж, ризикована; до неї дійшло головно тому, що в історії літературної мови не було ще методології, годної цьому запобігти.

Двоїсте розуміння слова *стиль*, поза всяким сумнівом, стояло на заваді чіткому усвідомленню тієї ролі, яку стилі відіграють в історії літературних мов. Утім, сам матеріал наводить на таке потрактування мовного стилю, яке викладено вище. Це вочевиднюють, наприклад, ті проблеми, що на них наразився Е. Пауліні, накресливши в своїй студії періодизацію історії словацької мови. Він говорить про романський період, готичну епоху та добу Просвітництва. Його назви періодів не випадково збігаються з уживаними в мистецтвознавстві та в історії ідей, хоча цього принципу, звісно, не дотримано до кінця: далі зринають доба Реформації та доба Контрреформації, тобто терміни, запозичені з церковної історії; потім настає черга епохи Л. Штура (названої на честь видатного кодифікатора словацької літературної мови) і насамкінець — епохи Турського Святого Мартіна (за назвою міста-осередка реформаторської діяльності в ділянці словацької літературної мови). Але навіть у цих останніх окресленнях легко віднаходиться зв'язок між термінами та певними стилями, і Пауліні принагідно сам це визнає. Доба Реформації — не що інше, як північноєвропейський різновид Відродження, а доба Контрреформації тотожна з бароко. Говорячи про Штурову епоху, Е. Пауліні не дарма згадує романтизм [32: 68], а його епоха Турського Святого Мартіна, уgruntована в подіях словацької історії, збігається з тією, що її можна умовно назвати добою реалізму. Тож історія літературних мов намагає власний шлях до поняття стилю крізь лабіринт говірних семантичних нашаровань у самому цьому слові. Жоден із четвірки обговорюваних тут авторів не здавав собі з цього справи; поштовх до його використання дав сам матеріал, над яким вони працювали.

Та якщо розуміти історію літературної мови як історію мовних жанрів у їхніх трансформаціях і внутрішніх змінах, спричинених змінами стилів, це приводить до чергового питання, а саме: чи такий погляд не накидає історії літературної мови понять, запозичених з історії мистецтв і літератури? Чи не звужує це історію літературної мови до іс-

торії мови красною письменства — що далеко не одне й те саме, оскільки перша мала б іще брати до уваги усне мовлення, ділову мову, церковний мововжиток та ін.? Боятися цієї небезпеки не варт. Коли історія літератури переймала поняття готики й бароко з історії красних мистецтв, теж лунали деякі застереження, однак справжні наслідки виявилися напрочуд плідними⁴. Вироблене в цих дисциплінах поняття стилю успішно поширюється поза межі літератури, стаючи спільним знаменником для таких царин, як красне мистецтво, музика, філософія, наука, довілля, ба навіть — до певної міри — людська розумова діяльність.

Можна наважитися на твердження, що стиль епохи виявляється не лише в мові літературних текстів (чого ніхто не заперечуватиме), а й в усіх жанрах літературної мови відповідного періоду, — принаймні почасти. Стиль казань доби Відродження, Реформації та бароко різниться помітно. Однак і розмовна мова зазнає впливу з боку стилю свого часу. Російське слово *мерси* замість *спасибо* (обидва зі значенням “дякую”) та недавня віднова останнього в говірній мові, безперечно, пов’язані зі стилями епох: перше віддзеркалює рококо й ампір, друге — реалізм. Ділова мова під цим кутом зору не була предметом студій ніколи. Її формули та звороти дотепер досліджувано безсистемно, та й то лише з погляду їхньої генези та переймання [33: 132—141; 1]. Але навіть у цьому мовному пласті деякі зміни, спричинені стилем доби, нехай повільно, та відбуваються, попри традиційність і стійкість канцелярщини. Якщо історія говірної мови віднедавна почала привертати до себе увагу, то історія ділових жанрів є цариною майже геть незайманою, а тому потенційно плідною для дослідника.

До виявів узаємовідносин між стилями та мовними жанрами належать не лише зміни в структурі того чи того жанру, а й ізсуви в ієрархії жанрів та в міжжанрових зв’язках. Приміром, добі романтизму властиві зв’язки між мовою літератури та мовою філософії чи народнопісенної творчості, та аж ніяк не з мовою говірною чи діловою. Дві останні належали до низьких жанрів, доки в добу реалізму не сягнули верхів’їв, — і мова літератури значною мірою ввібрала їх у себе, взоруючися на них. За романтизму мова літератури відкладає в говірній мові цілі пласти висловів та образів, а в період реалізму вона, крім того, виконує ще й посередницьку роль у ширенні нововведень, започаткованих у говірній мові. Прикладів такого стибу можна наводити безліч.

В історії літературної мови, як і в ході життя взагалі, поняття стилю є панівним. Воно стоїть над конкретним функціонуванням мови в межах жанрів і над мовою національною, бо стилями охоплюються ширші культурні спільноти, ніж окремі нації. Притому стиль не накидає правил і прийомів іззовні, а виростає на ґрунті ситуаційного розмаїття відповідно до особливостей і закономірностей розвитку певного

⁴ У галузі славістики можна навести приклад студій Д. Чижевського над літературою бароко.

жанру та до традицій самої мови. У такий спосіб стиль, мовно виформовуючися в жанрах, зі свого боку повсякчас формує їхню мову. У цій взаємодії й полягає насамперед розвиток літературної мови, й саме в ній історія літературної мови знаходить свій справжній предмет як самостійна наукова дисципліна.

Запропонована мною концепція історії літературної мови має обмаль спільного з тією, яку сформулював був К. Фосслер, мій попередник у цій справі, — хоча він так само запозичив поняття стилю з галузі мистецтва. Та він засадничо заперечував здатність літературної мови до внутрішнього розвитку, нехтував усі мовні жанри поза художньо зорієнтованими й убачав мету цієї дисципліни в тому, щоб “крізь повний практичний причиново-наслідковий зв’язок дійти до естетичного” [38: 19; пор. також 38: 25, 27]. Застосуванням поняття стилю до літературної мови він прагнув ототожнити мову та мистецтво, натомість я вважаю їх двома незалежними ділянками, що кожна з них розвивається зсередини, нехай у взаємодії з загальнішими тенденціями, зумовленими панівним стилем доби.

Моя теоретична позиція співвідноситься з деякими заввагами А. Тойнбі про загальні риси в історичному розвитку людських суспільств: “Тут [в історії — *Ю. III.*] справді діють сили, які не є національними, а виникають унаслідок більш загальних причин. Вони визначають розвиток подій у кожній окремо взятій країні, але їх годі правильно зрозуміти, вивчаючи їх в окремих проявах і не беручи до уваги, як вони взаємодіють у межах усього суспільства. Водночас різні частини по-різному реагують на дію однієї і тієї самої загальної сили, бо кожна з них по-своєму реагує на зовнішній вплив і по-своєму впливає на зовнішні чинники. Слід сказати, що в своєму житті суспільство стикається з цілою низкою проблем, і кожна його складова частина розв’язує їх найзручнішим для себе способом” [21: 16]. Однак усі інші поняття А. Тойнбі, так само засадничі в його системі (на кшталт “виклику”), ледве чи надаються до використання в історії літературної мови.

У зв’язку з цим постає ще одне питання: чи стиль приходить іззовні, чи виростає з еволюції літературної мови як її продовження або як реакція на попередній розвиток? Та на цій проблемі я не спинятимуся, бо вона стосується радше до загальної типології й теорії стилю, аніж до методології історії літературної мови. Зазначу лише, що за умов безперешкодного розвитку нації нові стилі впливають зі старих логічно й послідовно, у вигляді реакції на старі стилі, й тимчасовим співіснуванням обох уможливується кшталтування перших у протистоянні з другими.

III

Викладений задум побудови історії літературної мови та визначення її основної одиниці містить також критерій для поділу на періоди й формулює методологічні засади для опису окремих періодів і переходів між періодами. Підставою періодизації слугує поняття стилю, звичайно, з

урахуванням особливостей його відображення в конкретній історії певної мови та народу або народів, які нею послуговувалися. Наступним завданням є опис ієрархії жанрів та структури кожного жанру в рамках стилю. Тут двоїсто виявляється системність: по-перше, літературна мова в цілому становить систему, бо вона заґрунтована на певному стилі (що не виключає існування та функціонування численних залишків від попередніх етапів мовного розвитку літературної мови та численних пагонів, що ведуть до майбутнього етапу); по-друге, кожен жанр у рамках певного стилю являє собою систему взаємозалежних компонентів. Завданням науковця є з'ясування принципу побудови системи та виявлення чинників, що порушують рівновагу системи і тим самим торують шлях до змін у ній⁵.

Для успішної побудови історії літературної мови на окреслених вище засадах залишається ще розв'язати питання меж цієї дисципліни. Ключовий момент тут — відмежування цієї нової дисципліни від т. зв. історичної граматики. Зазвичай усяка історія мови поділяється на історичну граматику та історію літературної мови. Це почасти виправдано, коли йдеться про історію літературної мови, звану “зовнішньою”, яка оперує позамовними історичними фактами, що співвизначають долю мови, — як-от завоювання, культурні впливи, освітні тенденції, — при тому, що історична граматика має справу з внутрімовними процесами звукових і морфологічних змін. Зрештою, й не обходиться без сумнівів щодо того, чи можна такий поділ здійснити на практиці, адже дуже часто котрусь фонетичну чи морфологічну зміну частково зумовлюють саме оті позамовні чинники, й одне несила буває пояснити без другого. Та однак питання меж важливо розв'язати для “внутрішньої”, тобто стрижневої історії мови.

Безперечно, історія літературної мови мусить заходжуватися коло лексики, семантики та синтакси. Не можна не наголосити, що ідеальна — нехай ніколи вповні не досяжна — історія, крім укладення реєстру лексичних і синтаксичних засобів, типових для певного стилю, взятого цілком, і для його жанрів, мала б іще зосереджуватися на їхніх взаємозв'язках і взаємодії й вести в підсумку до визначення головного принципу їх організації та добору. Таке нечасто трапляється, але в плані теорії навряд чи хтось виступатиме проти. Наприклад, до барокової синтакси з її інверсіями та нанизуванням речень допасовується добір рідкісних, чудернацьких, екзотичних слів, каламбури, морфологічний розклад і под. у лексиці; прозорість класичної фрази, риторично вивіреної та

---

⁵ Ця постава, зазначмо, принципово несумісна з оцінкою та співвіднесенням фактів історії літературних мов із теперішнім літературним ужитком, хоча до таких порівнянь удаються раз у раз і Т. Лер-Сплавінський, і митрополит Іларіон. Своєю практикою вони неначе натякають, що сучасність дорівнює вивершеності, тож далі ніяких змін уже не буде. Та наші часи напевно нічим не вирізняються з-поміж інших, і в оцінці явищ літературної мови доби бароко чи класицизму застосування мірки сьогодення має під собою не більше підстав, ніж, скажімо, застосування мірки готичної епохи.

симетричної гармонією зі словником, ретельно просіяним на засадах раціоналістичної логіки. Ніхто не заперечуватиме цих відповідностей, що вказують на загальні критерії добору мовних засобів. Та чи мають розглядатися в історії літературної мови також і фонетичні та морфологічні зміни певного періоду, чи все-таки їх слід зарахувати до компетенції самої лише історичної граматики?

Відповідь на це запитання може підказати тільки практика. З-поміж чотирьох розбраних книжок жодна не обійшла увагою звукових і морфологічних змін — ці питання, вочевидь, виявилися необхідними. Та розглянуто їх не в процесі розвитку, а лише в їхньому співіснуванні та конкуренції з давнішими звуковими та морфологічними зразками. Наприклад, Е. Пауліні показує, як Л. Штур усунув з літературної словацької мови *ř, ä, iu*, а М. Гаттала їх поновив; митрополит Іларіон указує на конкуренцію між деякими морфологічними рисами галицького та центральноукраїнського походження в сучасній українській літературній мові; зі свого боку, В. Виноградов розглядає боротьбу московської та петербурзької вимов у російській мові XIX ст. Зазвичай такі явища не зводяться до самої лише літературної мови, а відбивають різні діалектні (в широкому розумінні) особливості. Та завдяки самому вже фактові співіснування вони набувають стилістичної вартості, знаходять собі місце в певних жанрах, можуть накреслювати напрямок дальшого розвитку системи, заповідати норми завтрашнього дня. Вилучати їх з історії літературної мови було б безглуздо.

Але куди ж зарахувати питання їхнього походження? За небагатьма винятками звукові та морфологічні зміни започатковуються не в літературній мові, а в говірках. Із цього погляду літературна мова є в істоті речі не чим іншим, ніж наддіалектною системою, яка використовує явища, взяті з говірок, хоча, раз ставши системою, вона вже має власні закономірності розвитку. Так воно є навіть у наш час, коли в багатьох країнах літературна мова стала говіркою т. зв. інтелігенції. Значно більшою мірою це стосується до епох, що передували реалізму, коли літературну мову справді вживали лише на письмі й у багатьох випадках йшлося про накинення котрогось діалекту (чи діалектів тієї самої — або й чужої — мови) для виконання ним(и) особливих функцій.

Оскільки причини звукових і морфологічних змін слід шукати насамперед у системі діалекту, звідки вони походять, то питання їхнього походження не може бути предметом історії літературної мови — воно належить до тієї дисципліни (досі, на жаль, радше уявної), яку я назвав би історичною діалектологією. Тож історія мови мала б складатися з історії літературної мови та історичної діалектології. Такий поділ тягне за собою відступ історичної граматики у звичному розумінні цього терміна. Поза літературною мовою та говірками немає ніякої загальнонародної мови. З другого боку, якщо причини звукових і морфологічних змін слід шукати в розвитку діалектів, то їх поширення чи непоширення на цілу національну спільноту зумовлюється насамперед закономірностями-

ми розвитку літературної мови, а також співвідношенням стилів і традицій у літературній мові. Тож історичній граматиці, як її традиційно трактують, бракує і власного предмета дослідження, і власних закономірностей у мовному розвитку, що їх вона мала б пояснювати. Цей типологічно молодогораматичний теоретичний конструкт зводить розвиток мови до суми різних мовних змін, пов'язаних між собою лише хронологічною послідовністю у межах мовної єдності, яка є такою просто завдяки своєму відокремленню від мови-матері; до уваги не брано постійних процесів дивергенції, конвергенції та перегрупування таких одиниць і їхніх складників.

Здатність історичної граматики збивати на манівці можна показати на прикладі історичних студій над російською мовою. Самої історії російської мови в більшості досліджень бракує; вона сходить на скупчення відомостей, між собою не пов'язаних або пов'язаних дуже слабо. Кількох прикладів вистачить, щоб засвідчити стан справ. В. Єгоров у розвідці про російські числівники відзначає, що в пам'ятках XV ст. зринають деякі форми числівників (як-от *пятьдесят*, *шестьдесят* тощо) з новопосталим пом'якшенням прикінцевого *-t* [8: IV—V, 190]. Ці нові форми для нього легко пояснюються аналогією з числівниками такого типу, як *двенадцать* або *двадцать*. Та в сучасній російській мові форм на кшталт *пятьдесят* більше немає. Як же пояснити їх зникнення? Тут В. Єгорову нічого на думку не спадає — і не випадково. Річ у тім, що зазначені форми нового типу зринають в Іпатіївському літописі, тобто пам'ятці галицького походження. І виявляється, що в тамтешніх українських говірках ще й сьогодні числівники закінчуються лише на *-t'*. Пояснення — очевидне. Таких форм у російській мові ніколи не було, тож вони й не зникали з неї; це форми суто українські. Та на сторінках російських історичних граматик вони є показовим прикладом неслухно внесених даних, що їхню появу зумовлено хибною методологією.

Л. Булаховський у публікації 1953 р. говорить про нечасте вживання в давньоросійській мові присвійних прикметників з повним закінченням, як-от *Романовая* [3: 134]. Відповідні приклади він теж наводить тільки з Іпатіївського літопису, і при цій нагоді знову залишається хіба лише зазначити, що такі форми (тепер, зі зрозумілих причин, наявні тільки в чоловічому роді) існують у галицьких говірках [24: 228]. Можна гадати, що в пам'ятці XIII—XV ст. вони аж ніяк не засвідчують хитань на сукупності теренів поширення російської мови (а в цьому разі, властиво, — на східнослов'янських теренах), відображаючи натомість стійку рису української діалектної морфології.

Використання методів історичної діалектології мало б допомогти науковцям урешті витлумачити загадкову появу в російській мові майбутнього часу типу *буду* + інфінітив — явища, засвідченого в ній із XVII ст., але значно раніше поширеного в мові білоруській, де воно, ймовірно, й зародилося. Приклади подібного легковаження історичної

діалектології можна без кінця множити; й дотепер усі російські т. зв. історичні граматики — від Ф. Буслаєва [5] й особливо А. Соболевського [19] до П. Черних [22] та В. Іванова [12] — на велику міру являють собою механічне нагромадження не пов'язаних між собою фактів, чим унеможливується розуміння причин і наслідків мовних явищ, їх географічного та стилістичного розподілу.

Та вернімося до нашого початкового питання про визначення меж історії літературної мови — найлегше на нього відповісти в той спосіб, що історія літературної мови має заходжуватися коло всіх звукових і морфологічних змін, котрі створюють у літературній мові варіантність; вона має з'ясовувати, звідки й чому вони в неї проникли, як змінюється їх ужиток, коли й чому один із варіантів перемагає. Останнє можуть спричиняти позамовні фактори, але впливають вони найчастіше не прямо, а за посередництва певного стилю або системи стилів. Наприклад, витиснення називного відмінка множини середнього роду на *-ви, -и* (*вины, чудовищи*) з російської мови перших років ХІХ ст. пов'язане з застосуванням критеріїв доби класицизму, зреалізованих у т. зв. “сентименталізмі”, до літературної мови барокової доби (Державін), хоча на позір то була перемога північноросійських форм над південноросійськими. Зникнення звужених *á, é* в польській мові, що його зазвичай — і начебто слушно — пояснюють впливами “кресової” (з українських і білоруських земель) шляхти, вможливила, мабуть, “безстильність” польської літературної мови, яка ближче до кінця ХVІІ ст. перебувала впродовж кількох десятиріч у стані занепаду, застрявши між бароко та класицизмом. Усунення дієслівних форм 3-ої особи однини без кінцевого *-є* (як-от: *співа, вмира*) в українській літературній мові у 1920-х рр. пов'язане з реакцією на “народницький” реалізм попереднього періоду, хоча назовні воно могло виглядати як посилення впливу галицької норми на українську усну літературну мову. Та все це — тільки дрібка принагідних прикладів, а систематично за історію поширення та занепаду фонологічних і морфологічних явищ у літературних мовах ніхто ще не брався.

Підсумуймо: історія мови складається з історичної діалектології та історії літературної мови. Ця остання досліджує побудову, ієрархію та внутрішню організацію всіх мовних жанрів, які тільки існували в рамках історично мінливих стилів, і має виявляти динаміку переходу одного стилю в інший. Вплив зовнішніх, позамовних, чинників має бути показаний через їх заломлення в системі літературної мови. Отже, історія літературної мови має свій предмет із притаманними йому власними закономірностями розвитку, має вона й власний діапазон джерел та специфічні методи їх дослідження. Під впливом молодограматиків її досі нехтувано на користь історичної граматики, але всі потрібні філософські та методологічні засновки для її розвитку є. В усякому разі, вихід друком чотирьох обговорюваних тут книжок доводить назрілість заторкнутих у них проблем.

Із другого боку, предметом історичної діалектології є звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні та семантичні зміни в межах одиниці, названої діалектом, чия будова та зона безупинно змінюються. Ця дисципліна може розкривати підґрунтя, на якому постає літературна мова, і джерела, що її живлять. На жаль, у славістиці її ще тільки належить створити. Деякі цікаві прояви такого спрямування спостерігаються в Польщі, тоді як у Росії ця наука ще в пелюшках. Показовою в цьому сенсі є присвячена давньоросійській мові книжка С. Обнорського [16]: з погляду методології вона становить спробу зберегти традиційне поняття історичної граматики й задля цього раз у раз оминає всі місцеві мовні особливості на давніх східнослов'янських теренах. У висліді — спотворення фактів, і часто буває важко оцінити, наскільки це спричинено хибністю методу, а наскільки політичною упередженістю. Обидві ці прикмети йдуть руч-об-руч, та з їхньої взаємопідтримки нема користі ні для мовознавства, ні для належного розуміння історичних фактів. Допоки мовознавці волітимуть держатися “асистемного” молодогограматичного поняття історичної граматики, нібито сполучаючи хіба “зовнішню” історію літературної мови з історією народу, вони ніяк не спроможуться виробити прийнятну історію літературної мови. Що ж до історичної граматики, то вона за самою своєю природою не може задовільно відображати історію мови як таку. Вона має бути тим, на що вказує її назва: граматиною певної мови з історичним коментарем до її явищ.

Післяслово 1969 р.

За п'ятнадцять років, що спливли з часу оприлюднення цієї статті, дослідження історії літературних мов вибувало в Радянському Союзі. Обмежуючися тільки всеохопними викладами, назвімо бодай дві нові книжки про російську мову: від А. Єфимова⁶ [9] та від В. Левіна⁷ [15], — дві про білоруську: від Л. Шакуна [23] та від А. Журавського [11], — й дві про українську: від П. Плюща [17] та колективний двотомовик за редакцією І. Білодіда [14]; що ж до провінційних університетських підручників (здебільша беззартісних), то їх можна поминути увагою. У Польщі двотомова «Історія польської мови» З. Клеменсевича [29] головно зосереджена на історії мови літературної. Решта слов'янських народів цією галуззю досліджень, як виглядає, цікавляться далеко менше.

Історична діалектологія подала перші ознаки життя в Росії, за приклад чого може правити книжка К. Горшкової [7], — але далі вперед справа наче не сунеться.

Доцільність існування такої дисципліни, як історична граматика, не стала предметом дискусії, і в слов'янському світі та поза ним на цю тему виходить сила книжок саме під такою назвою.

---

⁶ Праця А. Єфимова мала кілька перевидань.

⁷ Праця В. Левіна також була перевидана.

Методи, стосовані в історичних студіях над слов'янськими літературними мовами, не зазнали істотних змін. Хіба що усвідомлено недолатну двозначність терміна *стиль*. Натомість у Росії запроваджено новий термін “функціональний стиль” [18] — на позначення того, що в цій статті зветься *жанром*. Чи має цей громіздкий та однаково дещо двозначний термін якісь переваги над *жанром*, можна сумніватися.

У цілому ж за ці п'ятнадцять років багато чого надруковано, та мало що змінилося принципово. Стаття 1954 р. не застаріла. А шкода! Вона, за задумом, не мала б аж так довго зберігати свою актуальність.

1. Бернштейн С. К вопросу об источниках славянской письменности в Валахии. — Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — 1947. — Т. 6. — Вып. 2. — С. 125—135.
2. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. — Казань, 1907. — 253 с.
3. Булаховский Л. А. [Рец.:] П. Я. Черных. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк. Пособие для педагогических и учительских ин-тов. — М.: Учпедгиз, 1952. — 312 с. // Вопросы языкознания. — 1953. — № 1. — С. 131—139.
4. Булич С. К. Опыт истории языкознания в России. — СПб., 1904. — Т. 1 (XIII в. — 1825 г.). — 1248 с.
5. Буслаев Ф. И. Опыт исторической грамматики русского языка. — М., 1858. — Ч. 1: Этимология. — 244 с.; Ч. 2: Синтаксис. — 428 с.
6. Виноградов В. Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. — Leiden: Brill, 1949. — 443 с.
7. Горшкова К. В. Очерки исторической диалектологии Северной Руси (по данным исторической фонологии). — М.: Изд-во Московского ун-та, 1968. — 192 с.
8. Егоров В. Г. Согласование числительных с существительными в великорусских юридических памятниках XV—XVII вв. // Филологические записки. — 1916. — Вып. II—III. — С. 189—236; Вып. IV—V. — С. 174—213.
9. Ефимов А. И. История русского литературного языка. Курс лекций. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1954. — 432 с.
10. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. — Киев, 1889. — 162, 102 с.
11. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мн.: Навука і тэхніка, 1967. — Т. 1. — 369 с.
12. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. — М.: Просвещение, 1964. — 451 с.
13. Лларіон, митрополит. Історія української літературної мови. — Вінніпег: Наша культура, 1950. — 381 с.
14. Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Вид-во АН УРСР. — 1958. — Т. 1: Дожовтневий період. — 595 с.; 1961. — Т. 2: Радянський період. — 416 с.
15. Левин В. Д. Краткий очерк истории русского литературного языка. — М.: Учпедгиз, 1958. — 169 с.
16. Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — 199 с.
17. Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. — К.: Радянська школа, 1954. — 292 с.
18. Развитие функциональных стилей современного русского языка / Под ред. Т. Г. Винокур, Д. Н. Шмелева. — М.: Наука, 1968. — 232 с.
19. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. — К., 1888. — 216 с.
20. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Пер. з чес. Л. Белея, М. Сюська. — Ужгород, 1996. — 226 с.

21. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. В. Шовкуна. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 614 с.
22. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк. — М.: Учпедгиз, 1952. — 312 с.
23. Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мн.: Выдавецтва Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР, 1959. — 338 с.
24. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 406 с.
25. Ягич И. В. История славянской филологии. — СПб., 1910. — 961 с.
26. Brückner A. Dzieje języka polskiego. — Lwów: Altenberg, 1906. — 186 s.
27. Górnicki Ł. Dworzanie polski. — Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. — 303 s.
28. Havránek B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura // Spisovná čeština a jazyková kultura / Uspořádali B. Havránek, M. Weingart. — Praha: Melantrich, 1932. — S. 32–84.
29. Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. — Cz. 1: Doba staropolska. — 229 s.; 1965. — Cz. 2: Doba średniopolska. — 322 s.
30. Lehr-Splawiński T. Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój. — Warszawa: Arct, 1947. — 487 s.
31. Morris Ch. W. Signs, Language and Behavior. — New York: Prentice-Hall, 1946. — 388 p.
32. Pauliny E. Dejiny spisovnej slovenčiny. — Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1948. — 104 s.
33. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. — Oslo: Dybwad, 1935. — 166 p.
34. Tichý F. Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi. — Praha: Nakladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1938. — 233 s.
35. Unbegaun B. O. Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. — Paris: Champion, 1935. — 83 p.
36. Važný V. Spisovný jazyk slovenský // Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský / Za vrchní red. V. Dědiny. — Praha: Sfinx, 1936. — S. 145–215.
37. Vondrák V. Vývoj současného spisovného českého jazyka. — Brno: Filosofická fakulta, 1926. — 100 s.
38. Vossler K. Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie. — München: Hueber, 1923. — 272 S.

George Yurii Shevelov

ON THE HISTORY OF LITERARY LANGUAGE,
HISTORICAL DIALECTOLOGY AND HISTORICAL GRAMMAR

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У КРАЇНСЬКА М О В А

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(51)
2014

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Олександр ЗАДОРЖНИЙ
	Петро БІЛОУСЕНКО
	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
	Василь ГРЕЩУК
	Андрій ДАНИЛЕНКО
	Анатолій ЗАГНІТКО
	Володимир КАЛАШНИК
	Євгенія КАРПЛІОВСЬКА
	Ніна КЛИМЕНКО
	Василь ЛУЧИК
	Віктор МОЙСІЄНКО
	Світлана СОКОЛОВА
	Микола СТЕПАНЕНКО
	Орест ТКАЧЕНКО
	Павло ЧУЧКА
	Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут Української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу,
можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 19.09.14. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,75. Обл.-вид.
арк. 14,38. Тираж 320 прим. Зам. 4007.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.